

В.І.Ульяновський
кандидат історичних наук
Інститут української археографії НАН України
м. Київ

НЕЗАВЕРШЕНІ ТА МАЛОВІДОМІ ПРАЦІ М.А.МАРКЕВИЧА

Микола Андрійович Маркевич (1804–1860) – одна з найяскравіших постатей на терені української історіографії першої половини ХІХ ст. Його ім'я відоме в науці, головним чином, завдяки п'ятитомній “Історії Малоросії”¹, на якій “виховувалося декілька поколінь”², з якої черпав знання про минуле України, “мотиви і настрої для своєї поезії” Т.Г. Шевченко³.

П'ятитомник Маркевича не відповідав вимогам суто наукової праці в сучасному розумінні. О.С. Грушевський справедливо зауважував, що цей доробок “з'явився дуже пізно, в переддень загибелі старої романтико-літературної манери розробки історичних тем. Критичне чуття Маркевича виявилось нерозвиненим, а літературна манера наївною”. Тому дана праця, на думку О.С. Грушевського, не мала великого впливу на сучасників і нині важлива лише як свідчення епохи. В “Історії Малоросії”, як вказував названий дослідник, дуже мало самостійних критичних зауважень і аналізу, автор майже не виходить з ролі оповідача, йдучи за схемою “Історії Русів”, доповнюючи її архівними матеріалами з “Історії Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського. Все це відзначив до О.С. Грушевського ще М.О. Максимович⁴.

Однак до оцінки значення праці Маркевича в тогочасному житті слід підходити дещо ширше. Вже тоді “Історія Малоросії” була сприйнята критикою неоднозначно. Відзначаючи великі заслуги Маркевича у збиранні та публікації джерел [т. 3–5], хорошу літературну мову, рецензенти (і, зокрема, В.Г. Белінський) не визнавали її науковою аналітичною працею, яка б не просто переказувала джерела, а виявляла систему, сутність, причини і наслідки явищ, де була б присутня думка автора, філософсько-теоретичне осмислення історичного процесу⁵. Почасті критика була не зовсім справедливою. В.Г. Белінський, скажімо,

взагалі заперечував існування окремої історії України: “Малоросія ніколи не була державою, відповідно, й історії, в буквальному значенні цього слова, не мала”. Маркевич же, захопившись, уявив, ніби “пише історію народу і держави, які могли б при інших сприятливих обставинах розвинути у щось велике і вічне”⁶. Брамбеус-Сенковський говорив про неосвіченість автора, який пише історію “пужалном кривавої нагайки Дорошенка”, причому “мікроскопічної країни”, де жило “не більше мільйона жителів і сорок тисяч розбійного козацького війська – ... ватаги одчайдушних головорізів та грабіжників за ремеслом..., збірний стан шукачів пригод та здобичі, дикої і вічно бунтівливої рати”⁷.

Отже, М.А. Маркевичу доводилося не лише писати історію України, а й відвойовувати право на це, відстоювати сам предмет своїх занять. На поле-міку йшло багато часу, здоров'я та інтелектуального потенціалу вченого. У відповідь на критику Сенковського історик написав “Шалости и фарсы лорда Маркуевича”⁸, а також вірша “Ругателю Украины”, якого разом з пояснювальним листом надіслав видавцеві “Отечественных записок” А.О Краєвському⁹. Обидва полемічні твори так і не були опубліковані. А після закриття “Чтений в имп. Обществе истории и древностей российских”, які видавав друг Маркевича Й. Бодянський, арешту Гулака та Шевченка в зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського товариства становище Маркевича ще більше ускладнилося. Він був вимушений відкласти на майбутнє свої плани щодо розробки історії України і перестав друкувати статті на дану тематику. Однак, як виявилось, вчений продовжував збирати матеріали. Більше того, М.А. Маркевич врахував критичні зауваження щодо необхідності зміни методу і змісту історичного дослідження. Про це свідчить рукопис додатків до його невіднайденної праці “Історія монастирів у Малоросії”. Вона названа як завершена робота¹⁰ в числі двох невиданих праць вченого (“Сравнение мер, весов, а также денег и цен на разные предметы в Малороссии с 1715 по 1855 г.”, “История монастырей в Малороссии”) в передмові до посмертного видання його творів.

Вперше детально на цій праці зупинився в історіографічному нарисі про Маркевича О.С. Грушевський, завваживши, що дана робота “мала б бути найцікавішою пам'яттю про пошуковця, і ця саме спадщина досі не втратила б свого значення... І ніби іронія долі: те, що найбільш було б нам цікаве, за що ми особливо були б вдячні Маркевичу, це залишилось без остаточної обробки чи закінчене загинуло по смерті автора”¹¹. Такі судження О.С. Грушевський небезпідставно зробив на основі “підготовчих матеріалів” до праці, яка носила назву “Статистика минулого століття. Монастирі київські. Духовенство взагалі та ін.” і знаходилася в колекції О.М. Лазаревського.

Після публікації О.С. Грушевського про цю працю М.А. Маркевича лише побіжно згадав В. Маслов, вказавши, що вона знаходиться у збірці Лазаревського¹². Згодом рукопис загубився і більше не згадувався в історіографічних розправах¹³. У біографічній монографії санкт-петербурзької дослідниці Є.М. Косачевської говориться, ніби рукопис, про який писав О.С. Грушевський, на даний час виявити не вдалося¹⁴.

Збірка О.М. Лазаревського знаходиться в Інституті рукопису ЦНБ НАН України і нараховує 17990 одиниць. Детальний перегляд цього великого зібрання і дав змогу нам виявити рукопис, який описує О.С. Грушевський [ф. І, од. зб. 57488], а також проспект ілюстрованого альбому “Живописные виды Малороссии” [ф. І, од. зб. 6648–66486 – 3 арк.] і недатований лист до М.Й. Судієнка з довідкою про Григорія Граб’янку та детальним описом архівних матеріалів, що його стосуються і знаходяться в зібранні Маркевича [ф. І, од. зб. 58229–4 арк.]

Два останніх автографи характеризують М.А. Маркевича як цінителя та знавця історичних пам’яток України, їх популяризатора, а також як людину, надзвичайно ерудовану у величезному ареалі архівних матеріалів з “Україніки”.

Альбом “Живописные виды Малороссии” мав містити 120 літографій з намальованих маслом 120 картин, а також пояснювальний текст до кожного сюжету. Упорядник планував включити до альбому пам’ятники Полтави, Білоцерківки, Лубен, Прилук, Густина, Високого, Городнів, Ряшків, Охоньків, Пругаїв, Колжинців, Васьківців, Тростянця, Аржавця, Срібного, Лади́на, Варви, Красляного, Дьогтярів, Ромнів, Гадяча, Обуховки, Чернігова, Седнева, Кролевця, Ярославця, Дубовичів, Сваркова, Волокитина, Глухова, Полошків, Дунаєвця, Некрасова, Батурина, Новгорода-Сіверського, Юхнева, Горків, Локнистого, Божків, Городні, Яготина, Диканьки, Остапівки, Ніжина¹⁵.

У листі до М.Й. Судієнка М.А. Маркевич повідомляв про пошуки в своєму архіві матеріалів щодо гадяцького полковника Григорія Граб’янки. Історик коротко описував основні віхи його діяльності в 1686–1724 рр., зазначивши наявність у своєму архіві копії універсалу гетьмана Скоропадського, підтвердженого царською грамотою 1721 р., на володіння Граб’янки, а також автографа (1724) його дружини Євдокії Григорівни. Маркевич приводив детальний опис 18 документів за 1729–1738 рр., що стосувалися Г. Граб’янки і мали його власноручні підписи. Завершуючи дану довідку, історик дав коротку характеристику відомому авторові літопису: “Таким чином, простежуючи життя Григорія Граб’янки, ми бачимо, що це була людина заслужена, шанована сучасниками, яка несла тягар громадських обов’язків від 1686 по 1739 роки, тобто протягом 55

років; (він) обіймав важливі посади, мав незалежний статок, був одружений і помер у глибокій старості, принаймні, якщо припустити, що він вступив до служби років у п'ятнадцять". М.Й. Судієнко скористався довідкою Маркевича при виданні "Літопису Граб'янки" за власним списком¹⁶.

У примітках до опублікованих праць М.А. Маркевич неодноразово говорить про інші свої задуми: книгу "про Малоросію" (її кордони, природні умови, походження козаків, внутрішній лад гетьманщини, спірні питання української історії), "звід українських літописців і переказів", статті "прочини, про судочинство та ін., що тільки стосується Малоросії"¹⁷.

Але найбільшу цінність для української історіографії становить рукопис додатків до роботи про історію українських монастирів. Це рукописна книга в картонній палітурці, обтягнутій чорним коленкором з золоченою рамкою і назвою "Статистика прошлого столетия". На звороті — екслібрис: "Библиотека университета св. Владимира. Отдел А.М. Лазаревского, рук. № 49". Рукопис форматом в аркуш нараховує 249 арк. і є незакінченим, текст на арк. 249 зв. переривається штучно. Очевидно, палітурування рукопису було проведено пізніше, коли частина тексту вже була втрачена. В змісті, що знаходиться на початку книги [арк. 2–2 зв.], значиться 31 монастир у першій частині праці, але тексти до № 25–31 відсутні, проте в предметному покажчику [арк. 3–5] вони вказуються. За змістом другої частини відсутні три глави (43–45); вона переривається на тексті про Києво-Печерську лавру, який, очевидно, мав би продовжуватися на наступних аркушах.

Однак, незважаючи на втрати, все ж ми маємо основну частину рукопису. Він зосереджує в собі детальні дані про більшість монастирів України: Успенський Єлецький (документи 1669–1739), Борисоглібський Троїцький Іллінський (1661–1775) та П'ятницький (1657–1729) (Чернігів); Богородичний Назарет (чи Благовіщенський) з приписним Красноостровським (1657–1729) (Ніжин), Спаський (1671–1738) (Новгород–Сіверський), Петропавловський (1658–1735) та Успенський (1661–1738) (Глухів), Харлампіївський Гамаліївський (1714–1758), Печеницький (1693–1724) (Стародуб), Сосницький Рувимівський Спасо-Преображенський (1715–1734), Микільський (1650–1737) та Покровський (1724–1773) Макошинські, Успенський Рябцевський (1724–1773), Успенський Каменський (1687–1721), Свято-Микільський Семигірський Каташинський (1702–1720), Свято-Микільський Крупницький (1636–1730) (Батурин), Воздвиженський Бобриківський і Новомлинський Свято-Успенський (1690–1727) (Батурин), Різдва Богородиці Домницький (1711–1721), Спаський Максаковський (1642–1737), Зачатієвський (Антонієвський) Любецький (1721–1724), Онуфріївський Морівський

скит біля Чернігова (1732), Троїцький Пустинно-Брецький Андроніковський (1691–1732), Микільський Пустинно-Рихловський (1721–1730), Київський Михайлівський Золотоверхий (1523–1717), Новопечерський Омбишський (1779–1786), Вознесенський Флорівський (1648–1738), Свято-Богословський Іорданський (1720–1763), Богоявленський Братський (1593–1724), Софійський митрополичий дім і собор (1630–1735), Преображенський Межигірський (1676–1778), Троїцький Кирилівський (1539–1693), Пустинно-Микільський (1725–1786), Михайло-Архангельський Видубецький (1654–1729), Лавра Печерська (1159–1720) (Київ).

Згідно зі змістом, у рукописі були також глави про монастирі Троїцький Густинський (Прилуки), Преображенський Мгарський (Лубни), Ладинський Підгорецький Покровський (Прилуки), Зіньківський Скельський, Свято-Микільський Красногорський (Гадяч), Михайлівський Перепелівський, Троїцький Чорнуський Красногорський. В частині другій втрачено три глави: архієпископи Чернігівські, єпископи Полтавські, митрополити Київські. Загалом рукопис мав складатися з 45 глав (є 35).

Як бачимо, в основному, це монастирі, які знаходилися на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині. Повний список їх поданий у змісті [арк. 2–2зв.: 1-а част., арк. 177: 2-а частина], матеріали аналітично сконцентровані в предметних покажчиках до обох частин [арк. 3–5, 177–180]. На арк. 6 перераховуються ті 20 монастирів, які є в книзі Рубановського “Краткие географические и прочие известия о Малороссии” і які відсутні в даному рукописі (Рубановський згадує всього 61 монастир).

Матеріали про кожен монастир подані в окремій главі за єдиною системою: опис документів; список ігуменів та архімандритів; речі, що заслуговують на увагу; доповнення. В ряді випадків подана невелика передмова, витяги з документів, примітки упорядника; хронологічний покажчик подій; нотатки про архіви, оригінальні документи, їх місце знаходження.

О.С. Грушевський вважав даний рукопис підготовчим матеріалом до великої роботи про українські монастирі. Коментарі з нього мали прямо перейти в текст даної розправи¹⁸. Проте, схоже, що це був уже підготовлений для друку том додатків до вищезгаданої роботи. Кожна нова глава починається з титульної сторінки, де під назвою монастиря, як правило, значиться підрубрика “Приложения”. В одному випадку біля документа, приведеного в главі про Максаковський монастир, Маркевич зробив запис: “Це помилка: цей папір відноситься до опису монастиря Макошинського” [арк. 154зв.]. Форма дописки, стиль і зовнішнє оформлення дають змогу припустити, що том здавався вже до друку, і

автор не переніс текст, а зробив лише уточнення. Крім того, до обох частин були складені тематичні покажчики, описаний зміст тощо. Рукопис виконаний як біловий, в ньому чітко дотримана загальна система упорядкування. Отже, перед нами – готовий до друку том додатків (у 2-х частинах) до книги “Історія монастирів у Малоросії” (очевидно, теж у 2-х частинах).

Про час написання роботи і упорядкування додатків свідчать кілька нотаток, побіжно зроблених Маркевичем. Описуючи маєтності Харлампіївського Гамаліївського монастиря, Маркевич відзначає “сучасне становище тих (монастирських. – В.У.) сіл” і проставляє дату 1848 р. При цьому він повідомляє, що дані взяв “із свідчень статистичних, доставлених мені справниками” [арк. 87]. У главі, присвяченій ніжинському Благовіщенському монастиреві, у рубриці “Хронологічний огляд подій... від початку до наших часів” Маркевич доводить виклад до 1848 р., вказуючи, що архімандрит Никанор був переведений до Новгород-Сіверського [арк. 50зв.] Нового архімандрита він не називає. Це, очевидно, свідчить, що даний рукопис був складений до кінця 1848 р., коли в Благовіщенський монастир призначили нового архімандрита, але Маркевич вже не встиг внести його ім'я до списку.

Рукопис “Додатків” Маркевич побіжно використав у своєму дослідженні “Ріки Полтавської губернії”, де подає детальні відомості про землеволодіння монастирів (Густинського – 365, Ладинського – 378, Лубенського – 383, Красногородського – 394), їх земельні фондуші (Ладинський – 378, Лубенський – 383), про їх історію (Печиникський монастир в урочищі Печиники – 433) та заснування (Густинський – 365)⁹.

У зв'язку з тим, що конкретний зміст неопублікованого рукопису Маркевича фактично мало досліджений (це привело до недооцінки його значення і місця в українській історіографії), зупинимось якомога детальніше на рукописі додатків до “Історії монастирів у Малоросії”. Ознайомлення з одними додатками дає змогу не лише переглянути загальну оцінку творчого доробку М.А. Маркевича, а й доповнити сучасні праці з історії (і особливо соціально-економічної) українських монастирів.

У першу чергу слід відзначити, що в процесі збору матеріалу до задуманого дослідження М.А. Маркевич провів спеціальні архівні розшуки і зробив детальні виписки з документів про маєтності полків та сотень (Чернігівського, Ніжинського, Стародубівського, Прилуцького), в ряді випадків користуючись лише цими документами через відсутність інших (Стародубівський Печиницький монастир – арк. 97–98). Вчений переглянув папери військової генеральної канцелярії (вказані кн. I, IV, VI та ін.), ратушні міські книги (ніжинські, козелецькі, остерські), документацію

магістратів (чернігівського, переяславського), зазначаючи на полях назви архівів, сторінки і номери справ. Детальні витяги зробив дослідник з київських міських книг (1539, 1618, 1630, 1701 рр.), які до нас не дійшли [арк. 215, 231]. Такі ж дослідження провів автор і в монастирських архівах (ніжинському Благовіщенському – арк. 34, 36, 38; новгород-сіверському Спаському – 56; глухівському Успенському – 80; київських Михайлівському Золотоверхому – 183, Вознесенському Флорівському – 195, Миколо-Пустинському – 239, Кирилівському – 231, Межигірському – 225, Видубецькому – 243). Маркевич відмічає відсутність у цих архівах того чи іншого документа, який в оригіналі чи копії зберігається в його власній колекції [арк. 9зв.] .

Він приводить також написи на іконах (про заснування ніжинського Благовіщенського монастиря – 44зв.–45), відомості про найбільш цікаві речові пам'ятники тощо. Описуючи побачене у Благовіщенському монастирі, Маркевич розповідає про мощі грецького єпископа Михаїла, інші поховання, написи. Особливо виділені речі митрополита Стефана Яворського (утвар, хрести-мошевики, ризи з порфири Івана Грозного, подаровані митрополитові Петром I, Євангелія Олексія Михайловича та Мазепи) і три томи його “достовірних листів” [арк. 47].

До виявлених документів Маркевич робить побіжні коментарі та власні зауваження (пояснення терміну «биті талери» – [арк. 103 зв.]; уточнення назви замку Мінський – Менський – [арк. 107 зв.]; титулування Б. Хмельницького “гетьманом Сіверським” – [арк. 152], а Д. Многогрішного – полковником чернігівським “и всего Сивера наказным гетманом” – [арк. 152зв.]). Переказуючи грамоту Петра I київському Братському монастирю (1703, 21.V), Маркевич зазначає, що в ній детально перераховуються дворові місця на Подолі, які обмірялися урядниками, і це “для історії міста Києва – дуже цінно” [арк. 206зв.]. Далі він перераховує всі двори і їх географічне положення. В документі 1608 р. київської Кирилівської церкви Маркевич відмічає 80 підписів шляхти і урядників київської землі та духовенства, називаючи імена багатьох з них [232–232зв.].

Автор проводить також спеціальні палеографічні та археографічні (текстологічні) дослідження документів. Так, у листі ігумена чернігівського Троїцького монастиря Германа він спочатку відзначив відсутність слова “підтоп” (затоплена угідь), яке визначало саму суть справи. Однак, повернувшись знову до читання складного скоропису, Маркевич zakresлив своє зауваження і написав: “тут писар Германа вплив таке ввідне речення, що я ледь-ледь піймав слово підтоп і вважав його пропущеним” [арк. 16].

Переказуючи лист чернігівських монастирів кн. О.І. Шаховському,

дослідник зазначає, що нижній краєць листа відірвано, тут залишилися частини підписів ігуменів і архімандритів і печатъ єпископської консисторії [арк. 20–20зв.].

Маркевичу доводиться в ряді випадків також самостійно датувати документи за другорядними ознаками. Так, супліку архімандрита ніжинського Благовіщенського монастиря Єпифанія Тихорського він датує 1719–1721 рр., коли останній (згідно з “списками, які отримав я” (Маркевич. – В.У.) був архімандритом [38 зв.]. Відносно універсалу гетьмана Многогрішного глухівському Петропавловському монастирю вчений наголошує, що в книзі маєтностей полку помилково поставлено 1682 р. Однак у двох копіях універсалу стоїть 1672 р. – “отже, двом слід більше вірити”. Крім того, підтверджувальні універсали давалися перед дарчими або ж разом з ними [арк. 70]. В іншому випадку лист ігумена того ж монастиря Луки до генерального писаря Семена Савича не мав року, “але цей Савич був товаришем загибелі Павла Леонтієвича Полуботка” [арк. 74зв.]. Текст фондуша 1636 р. батуринському Крупницькому монастиреві Маркевич звіряє з оригіналом і його двома перекладами [арк. 135].

Особливо повні відомості подає автор про монастирі, папери яких потрапили в значній кількості у його власну колекцію (наприклад, ніжинського Благовіщенського монастиря)²⁰. Згідно з описом 1848–1849 рр. зібрання Маркевича нараховувало 6550 документів та 81 рукописну книгу²¹.

У 1884 р. Є.В. Барсов опублікував опис документів з історії українських монастирів, які знаходилися в архіві М.А. Маркевича²². Здавалося б, цим він вичерпав даний неопублікований том додатків. Однак порівняння його видання з рукописом “Статистики” показало, що це далеко не так. Опис Барсова містить лише документи з архіву Маркевича (а в своїй праці він використав багато паперів з інших зібрань), він дуже неякісно виконаний (часті помилки, неправильне датування документів або цілковита відсутність дати; неправильна передача їх змісту, перекручення імен та географічних назв тощо), зовсім не згадуються документи 16 монастирів, пропущені наявні в архіві Маркевича документи по монастирях, названих Барсовим.

Усе це свідчить, що упорядник опису не знав роботи Маркевича про монастирі та не бачив рукопису додатків. Однак брошура Барсова дозволяє реконструювати ті частини рукопису Маркевича, які на даний час відсутні, хоч зазначені у змісті.

Зокрема, це документи монастирів, що цілком відсутні в тексті додатків: Красногорського Гадяцького Свято-Микільського [с. 11–13: 27 док. 1656–1730 рр.]; Скельського [с. 13: 2 док. 1691, 1708]; Густинського

Прилуцького [с. 13: 1 док. 1735 р.]; Ладинського [с. 31–32: 14 док. 1619–1730 рр.]; ніжинського Троїцького Густинського [с. 33–35: 12 док. 1618–1738 рр.].

Нарешті Барсов [с. 1–6] перераховує тридцять документів Києво-Печерської лаври, на якій штучно переривається рукопис Маркевича (подані лише дві грамоти Петра I).

В описі відсутній цілий ряд документів з архіву Маркевича, які названі в “Статистиці” для монастирів, що подані й Барсовим. Це № 935, 938, 2669, 265, 1766, 1732, 1733, 2674, 268, 2723, 2724, 2725, 267, 169, 269, 270, 2726, 2729, 2728, 3375, 2727, 980, 3154, 928, 1289, 1748, 238, 239, 235, 925, 1286, 929, 946, 953, 174, 356, 165, 984, 981, 190, 189, 188, 3514, 926, 390, 1765, 1743, 170, 2734, 2735, 931, 5170, 6318, 5169 по каталогу Маркевича. Виникають припущення: або Барсов пропустив ці документи, або ж їх у 1884 році вже не було в колекції, що перейшла до Лукашевича. Результат звірки показав, що обидва припущення мали місце.

Багатющий власний архів дав змогу Маркевичу значно розширити додатки до історії українських монастирів. На його основі упорядник в ряді випадків вводить додаткові рубрики. Наприклад, “Хронологічний огляд подій з вказівкою ігуменів та архімандритів від початку і до наших часів” [арк. 48–50зв.: 1654–1848 рр.; арк. 65–66: 1224–1738 рр.; арк. 77зв.–78: 1657–1738 рр.]. Відносно Микільського макошинського монастиря Маркевич пише: “Майже кожен рік існування монастиря Макошинського позначений придбанням якого-небудь нерухомого майна. Велика кількість актів, витягів, універсалів, фундушів, грамот і довгий екстракт із угод збереглися на цей рахунок в моєму архіві”. Далі автор подає їх у хронологічному порядку [арк. 107]. Про омбишський Ново-Печерський монастир упорядник зауважує, що він був приписаний до Києво-Печерського, але мав своїх ігуменів. “У мене збереглося небагато про нього відомостей. В крайньому разі, ось усе, що до тепер мною віднайдено. Папери оригінальні”, – далі Маркевич подавав документи про монастир лише з власного архіву [арк. 191].

Маркевич, як правило, точно позначав документи, що знаходились у його власному зібранні (номер документа виставлявся на окрайці рукопису). Іноді він зазначав навіть відсутність згаданих у джерелі актів [арк. 8, 10зв., 56, 108]. В описі кожного документа він обов’язково проставляв дату, місце видачі документа, повідомляв підписи, печаті, дописки тощо. Наприклад, відносно листа архімандрита ніжинського Благовіщенського монастиря Модеста говориться: “І ось його папір з прекрасно збереженою сургучевою печаттю із страусовим пір’ям над митрою і з дворянським гербом” [арк. 37зв.].

У кількох випадках Маркевич дає детальний опис і характеристику

оригінальних джерел, повідомляє історію їх написання. Наприклад, розділ про Чернігівський Троїцький Іллінський монастир починається даними про рукописну книгу, складену за наказом Катерини I, – “Описание Батурина и его волости”. Метою опису було «здобуття детальних даних про селян, угіддя і мешканців Батурина, і про доходи з нього при Мазепі і після розорення Меншиковим, для віддачі на вічне і потомственне володіння Меншикову». 22 грудня 1725 р. книга в 555 арк. була піднесена Меншикову [арк. 14]. Далі Маркевич використовує рукопис для опису земельних володінь Троїцького монастиря, не забуваючи зазначити, що в книгу вшиті два оригінальні документи від 29.1.1726 р. [арк. 14 зв.]. Говорячи про книгу маєтностей прилуцького полку 1758 р., дослідник аналізує згадку в ній вдови гетьмана Ів. Скоропадського Анастасії і робить висновок, що книга була написана в 1728 р., бо гетьманша померла в 1729 р. Пізніше, в 1758 р., очевидно, була списана для піднесення К. Розумовському. З цієї нагоди її підписав сам полковник прилуцький Г.Г. Галаган і старшини [арк. 87]. Детальні дані наводить дослідник про копіювання монастирських документів для вищих установ, підписи на книгах копій тощо [арк. 56, 183, 195, 225, 231, 239, 243].

Маркевич часто цитує важливі джерела, іноді майже повністю. Наприклад, цілком подає він лист ігумена чернігівського Троїцького монастиря Германа до гетьмана з детальним описом пожежі і розорення монастиря [арк. 17 зв.–18]. В іншому випадку дослідник детально цитує послання архімандрита новгород-сіверського Спаського монастиря до “правителів Малоросії” і узагальнює: “цей папір – дорогоцінний факт про тогочасне життя монашеське, про їх поїздки на конях верхи по селам, про мораль, про права, нарешті, складом своїм ще тим більш важливий, що відкриває древність монастиря. Він писаний у 1723 чи 1724, отже, монастир прийняв існування в 1223 чи 1224 роках. Великі князі йому дарували: маєтності, ствержені в. кн. Василем Івановичем і царем Іваном Грозним. Де ж ці підтверджувальні грамоти? Вціліли вони, чи загинули?” [арк. 60 зв.].

Приводячи обширні витяги з документів, Маркевич тим самим подає яскраві зразки актової мови, дає уявлення про автора документа, зразки формулярів різного типу актів. Наприклад, повністю приводиться передмова листа архімандрита чернігівського Єлецького монастиря Ніла з славослов'ям Павлу Полуботку, а також власноручна дописка Ніла з вибаченням – дуже яскрава ілюстрація до характеристики архімандрита. Маркевич зазначає з приводу дописки: “Тут правопис прямий” [арк. 9 зв.], на відміну від пишного стилю всього послання. Цитування листів до гетьмана дає також певне уявлення про особу архімандрита того ж монастиря Тимофія [арк. 10 зв.].

Маркевич майже повністю подає також поздоровчі листи (26.1X.1726, 8.1.1728) ігумена чернігівського Троїцького монастиря Германа Кононовича гетьману Д.Апостола з нагоди народження у його доньки Юліани Толстової, полковникової ніжинської, сина Олександра [арк. 15зв.] та з Різдвом Христовим [арк. 17]. Це прекрасний зразок епістолиї барочного типу. Унікальною є цитата з листа архімандрита новгород-сіверського монастиря Ніла до гетьмана: “Егда чувственная весна токмо начало прият, а мысленная жатва уже совершенна явися, егда клас зрелый на камени пробнем израсте. Не подави зерна пшенична – Христа, терние, внеже положен и умерый мног плод сотвори, убо от того зерна, хлеб ангельский, при хлебе вещественном во дни Пасхальные приносим ясновель (можности) Вашей. Его же примы Ваша рейментарская милость от усердных богомольцев приносима, яко патрон твой святыи Даниил прият обид от Аввакума. Сей хлеб духовный укрипыт сердце ясновельможности Вашея, не бояться зияния Львов выдыхимых и не выдыхимых чрез многолитное правление Малороссийского отечества, еже Вышний и милость монаршая вручи тебе; на коем достоинстве обылуяй во благих крупицами щедрот и нас богомольцев своих пытаты не забуды, всесмыренно молым”. Процитувавши це, Маркевич відмічає: “А добре!” [арк. 62–62зв.].

Цікаве літературне оформлення і стиль листа архімандрита новгород-сіверського Спаського монастиря Ніла до гетьмана Данила Апостола (9.1.1733): “На струях иорданских отявльшагося во плоти слова Божия, слово Божие обильное скудными сосуды сердца нашего почерпше пред Вашею ясновельможностию тожде изливаем с желанием таковым: Выше всякого чудесе воплотившийся, Бог слово, чудноиспаливый водою огнедышущия змиевыя главы, да удивить на ясновельможности Вашей благодать свою, вся неприязни видимыя и невидимыя испепеляя, душу же и тело ясновельможности Вашей очищая росою духовною, и по долговременной славе земной, к чудному небесному светолитию тожде слово отчее да возглазит ясновельможность Вашу непрестанно усердствуя” [арк. 64].

Однак найбільш цінними є витяги з епістолиї митрополита Стефана Яворського, засновника ніжинського Благовіщенського монастиря. В листі до гетьмана від 24.XП.1716 р. він просить віддати його маєток Рудьковку І. Забілі, пояснюючи цю щедрість “ласкою своей панской и ... природной своей ко всем мило[стью]” [арк. 37–37 зв.]. Маркевич відмічає місце, написані рукою самого Стефана (кінцівка). Дослідник додає також дані з біографії Стефана і пише про його інші грамоти та листи [арк. 38]. В архіві монастиря Маркевич знайшов листа митрополита

до брата, ніжинського протопопа Павла Яворського, про будівництво церкви [арк. 44–44зв.] і грамоту Стефана від 15.УШ.1717 р. Тут Маркевич виділяє “надзвичайно цікавий похвальний титул імператору Петру, виключно вдало підведені євангельські тексти, свідчення, з якого часу почав блюсти він престол патріарший, що подвигло його на створення храму в Ніжині, звідки отримав він суми на устрій цієї обителі і первісного храму її” [арк. 45]. Далі подано лист Стефана Яворського до Петра I від 6.УІ.1718 р. із запечатаним заповітом, де митрополит передає цареві в опіку новозаснований монастир і просить, щоб надані ним речі, гроші і книги “по кончине моей не отняты были” [арк. 45].

Тут же Маркевич розповідає про історію бібліотеки Стефана Яворського, даючи великі цитати з його заповіту – унікальної пам’ятки літератури, естетики і мови, пам’ятки людського розуму і його любові до книг, мудрості, землі. Бібліотека була надіслана в монастир у 1721 р. з каталогом, де рукою митрополита були вписані латиною вірші, які так вразили Маркевича. Це – “прекрасні вірші людини, якій сумно розставатися з своїми книгами, з єдиною земною пристрастю, що втрималась в його отшельницькій душі від світу. Передчуваючи близько розлуку з життям, він розлучався з кращим втішителем, з насолодою усього життя” [арк. 45зв.]. Далі наведено переклад слів Яворського: “А ви, мої творіння, томи, книги, прощайте; уділ праці моєї, бібліотека, прощай; Усі мої брати і співжителі, простіть, і моя гречна мати, гостинна земле, прости. Прийми частину тлінну мою в свої материнські обійми. Душа помчить на небо, а кості тобі” [арк. 45зв.].

Маркевич повідомляє, що книги купила імператриця Анна Іоаннівна за 3000 цілкових для Харківського університету.

Не менш сильний людський документ – наведений дослідником лист Стефана Яворського до архімандрита Сави Шпакевського (1722), в якому він проклинає “безбожних марнотратців”, що позбули більшу частину монастирської казни (з 11055 крб. залишилось лише 4860 крб.). Це вразило Яворського (“ужас нападе на мя”). Він пише: “О безбожные марнотратцы! Паче же воры и татие того ли на Вас надеялся? Где совесть ваша? Где христианство? И вы ли есте християне?... О строители проклятые! Истинно реку – разорители, воры и хищницы... Октомя прельстил, яко вместо рыбы змию, вместо хлеба камень, вместо яйца скорпия обретох? И, смотря на браду, видится апостол, а смотря на руже – sacco pudo. О, аще бы ведал работу твою, бывшую в сонму, бегал бы от тебя, аки от аспида ядовитаго. Да скоро уже о том выдалось шило за мешок. Окаянный!” Маркевич справедливо відмічає, що це “незвичайний лист” [арк. 46зв.]. Документи Яворського завершує переказ його заповіту від 15 листопада

1772 р. Дослідник повідомляє, що 17 листопада, “на другий день після написання заповіту, Яворський відійшов” [арк. 49].

Нецікаві документи Маркевич взагалі не цитує. Так, відносно листа архімандрита чернігівського Троїцького монастиря Іоїля Биковського до графа П. А. Румянцева з поздоровленням на знак успішного повернення з походу і згадкою про надіслання книг, автор пише: “В листі немає нічого, навіть за складом цікавого”. Певний інтерес становить лише дописка, де говориться про пересилку книг, друкованих у монастирській друкарні [арк. 21зв.].

У цілому ж, Маркевич приймає чітку систему цитування, про яку завважує в одній з приміток до універсалу Б. Хмельницького: “Усе цікаве я виписав з цього універсалу, залишив поза тим усе нецікаве, як от – форми, титули та інше. Це раз і назавжди прийнята мною система видавати старовинні акти. Інакше неможливо зробити, і означало б наводнювати дрібницями типографії і примушувати публіку платити за сварки, до того ж, це фізично не може бути виконане. Але запевняю моїх читачів, що нічого достойного уваги в розумінні історичному, статистичному, юридичному, етнологічному, релігійному я поза увагою не залишу” [арк. 151зв.–152]. При цьому Маркевич дійсно подавав найцікавішу основну частину документа: звернення до полковника наказного ніжинського, який, незважаючи на два гетьманські універсали, не віддає монастирського володіння. Хмельницький докоряє: “Кгдаж мы и перед тым на море ходячи, и крваве здобуваючысь, не однымалы, але на монастыры надавалы, не так як тепер” [арк. 151зв.]. Цей же принцип («вибираю найістотніше, відкидаючи геть форми і повтори») зафіксовано при цитуванні старих документів Кирилівського монастиря [арк. 231].

У ряді випадків Маркевич детально розбирає документ і справу, висловлюючи власну думку про доцільність її ведення. Так, відносно тяжби архімандрита чернігівського Єлецького монастиря Тимофія з Яковом Полуботком за позичені гроші дослідник зауважує, що архімандрит вчинив немудро, прийнявши гру в пояснення з Яковом, що він брав гроші не лише для себе, а й для брата. Таким чином, справа могла затягтися надовго. Слід було лише заявити, що відносини братів не грають ролі, бо розписку підписав один Яків, він же й повинен платити. Архімандрит же, навпаки, вказав, що майно братів ще не розділене – це вело до заборони Якову платити, щоб не розорив брата (він був у Петербурзі), і до програшу справи. Судження Маркевича завершуються настановою: “Це нота бене для тих, що судяться” [арк. 11]. У справі чернігівського Троїцького монастиря з Яковом Лизогубом і заборонаю гетьмана на купівлю землі Маркевич говорить про “утиск в правах

власності” (заборона продати землю, кому хоче власник), “більш того, це значить дати...право...пригнічувати” крупному власнику дрібного, земля якого знаходиться у володіннях першого і має бути продана лише йому. Крупний власник тисне, призначаючи мізерну платню [арк. 20].

У цих судженнях, як і в інших, Маркевич висловлює більш моральну оцінку справі, ніж наукову. Наприклад, про справу С. Шаули і ніжинського Благовіщенського монастиря він зазначає: “це вже ошуканство” [арк. 40зв.]. В іншій справі дослідник коротко кидає: “Помста” [арк. 59зв.]. Однак, моралізаторство не є основним в аналітичних замітках Маркевича.

Найбільшу увагу він приділяє проблемам монастирського землеволодіння та господарювання. О.С. Грушевський справедливо відмічав, що замітки Маркевича засвідчують особливу увагу автора до джерел поступового зростання земельних багатств монастирів, пожалувань центральної влади, купчих, дарчих, заповітів, земельних тяжб, внутрішнього укладу господарства монастирів, господарства селян на монастирських землях. В українській науці так широко питання історії монастирів ставилося вперше (раніше писали про подвижників, святих та політичну історію)²³. Пізніше окремим питанням економічного розвитку історичної і сучасної йому України М.А. Маркевич присвятив ряд спеціальних статей: про клімат і природні умови Полтавської губернії, про землеволодіння, динаміку народонаселення, про 242 ріки Полтавської губернії²⁴.

У “Статистиці” Маркевич ретельно перераховує усі земельні володіння кожного монастиря в хронологічній послідовності їх зростання, даючи повну уяву про географічне розташування монастирських помість, зазначає також наявність млинів, гатей, рибних місць, озер, бортей, лісів, борів, будинків і земель у містах тощо. Таким чином, створюється вичерпна картина монастирського господарства, рівня його економічного розвитку. Це було основним завданням автора, що видно з приміток до найбільш повних документів, у яких перераховувалися усі володіння: “тут вже краще видно стан монастиря” [арк. 9].

На думку Маркевича, економічне життя монастиря було в основі його існування. Так, коментуючи тяжбу чернігівського Троїцького монастиря з бунчужним Яковом Лизогубом, автор зазначає, що вона була безкінечна і «пояснює нам кілька років життя монастиря» [арк. 16]. Далі, розглядаючи скаргу ігумена на дружину Я. Лизогуба, яка хитрістю оформила купівлю у козака Романа Гаврилеченка ґрунту в Грабівській пущі, що частково належав монастиреві, Маркевич пише: “Тут видно недобррозичливість і навіть вороже ставлення Лизогуба до монастиря. Справа за гать лежала в нього на душі невідомщеною. Це вповзання у монастирський ліс було

помстою і, чесно кажучи, досить низькою” [арк. 18зв.]. Лизогуб затопив своєю гаттю та млином гать монастиря, перекопав дорогу до монастирського млина, захопив громадський ліс.

Перерахувавши всі грамоти, універсали, тяжби, інші економічні документи ніжинського Благовіщенського монастиря, Маркевич зазначає: “Ці п’ятдесят чотири документи дуже добре пояснюють історію обох монастирів, вітхого і нового, майже за двісті років”, лише не відкривають часу його заснування [арк. 43зв.]. Особливо велику кількість документів економічного характеру (головним чином, про земельну власність) подає автор для макошинського Микільського монастиря [арк. 107–114]. А в описах київських Вознесенського Флорівського, Братського Благовіщенського та Софійського монастирів дослідник спеціально зазначає, посилаючись на власний архів, звіти 1724 р. про вівчарство, підраховуючи загальну кількість монастирських овець [арк. 197, 208, 216зв.].

У ряді випадків, коли дозволяють джерела, Маркевич підраховує і кількість монастирських селянських дворів (наприклад, Троїцького чернігівського монастиря – арк. 14), характеризує їх сучасний стан (Харлампіївського Гамаліївського – арк. 87) і розглядає, як розвивалася система їх оподаткування. Маркевич спеціально відзначає багатства новгород-сіверського Спаського монастиря – 32 села і сільця [арк. 57]. Дослідник звертає увагу також на інші проблеми економіки, наприклад, фінанси (“тут слід звернути увагу на курс грошей того часу” – арк. 41зв.).

Детально зупиняється Маркевич на постійних утисках селян та селянських заворушеннях у монастирських володіннях. Так, він цитує документ про бунт жиховських селян новгород-сіверського Спаського монастиря 1730 р. [арк. 62зв. – 63]. Їх тяжко було упокорити чи захопити, “понеже вооружены косами, днем крыются в пуши, а вночи пришедши в село, возмущают смырывшихся” [арк. 63]. Бунтарі “розбили лоба” посланцеві архімандрита і розібрали місток, щоб в село ніхто не прийшов. Вони гналися за бричкою намісника, хотіли її розбити піками, поранивши при цьому візницю. В другому кінці села бричку перехопила “інша шайка бунтарів” і побила самого намісника. Йому вдалося вирватися, але за втікачем погнався натовп, наздогнав і сильно побив намісника, “як снып молотя, прыбывшы”, взявши його у залогу. Атаман повсталих Петро Ткач вилаяв селян, що не змогли впіймати ще й писаря та “розсикты его на штуку”. Під охороною селян з косами та ціпами намісника повезли в Янполь, а по дорозі селянин Гребаненок два рази вдарив його обухом в груди, “приказывая купить горелки” [арк. 67зв.].

Маркевич наводить також скаргу 1737 р. селянина Якова Чепняка на монастир, двоє монахів якого з городничим і писарем закували його,

нанесли 300 ударів, 4 тижні тримали під замком, забрали коня і всяке добро [арк. 64–64зв.]. Автор цитує універсал гетьмана Скоропадського глухівському Петропавловському монастирю (із свого власного архіву) про заборону монастирю карати різками сина пасічника через пропажу вулика з бджолами, “ибо не в единой тылько монастырской пасици, але и во прочних не без школы, да еще и большой, под час dietsя, однак за оную, иле за малую, не звыкла такая чынытыся помста и над вину наказание” [арк. 73].

Маркевич досить критично ставиться до намагання монастирських властей устародавнити надання їм володінь і фігурувати цим у земельних суперечках. Так, відносно заяви архімандрита чернігівського Єлецького монастиря Тимофія, що с. Андріївку, перевіз на Десні та інші маєтності надав монастирю ще князь Святослав Ярославович, дослідник зазначає: “Тимофій дещо далеко відносить володіння Андріївкою; не знаю, чи повірив йому Апостол (гетьман Данило. – В.У.), але я не такий довірливий і бажав би бачити акти, на яких ґрунтується це право, що почалося до татар” [арк. 10зв.]. Детально цитуючи грамоту Олексія Михайловича Спаському монастирю, Маркевич звертає увагу на підтвердження факту існування в монастирі древніх харатійних кріпостей. Він запитує: “Де вони? Чи збережені, чи заховані, щоб ніхто їх не чіпав, поки погниють?” [арк. 57]. Розкриваючи зміст прохання ігумена чернігівського Троїцького монастиря Зосима до царя Олексія Михайловича (5.II.1661) підтвердити право на земельні володіння, Маркевич зазначає, що “тут названо багато зайвого”, такого, що не згадується в інших документах [арк. 15]. Дослідник зазначає, що архімандрит Межигірського монастиря Гавриїл посилався на привілей гетьмана Скоропадського 1724 р. (гетьман помер ще у 1722 р.). Маркевичу вдалося віднайти універсал Скоропадського від 27.I.1713 р. Він припустив, що переписувач просто погано знав стару цифрову позначку літері і неправильно її переклав, тому і вийшла така недоречність [арк. 226–226зв.].

З іншого боку, Маркевич відзначає і факти утиску монастирів з боку влади чи крупних землевласників [арк. 32зв. – 33, 39зв., 59, 138зв.], обстоюючи, в дусі всієї історіографії середини ХІХ ст., економічне право приватної власності.

Завершуючи аналіз “Статистики”, слід зазначити, що ряд допоміжних даних (про архімандритів, з історії заснування та реорганізації монастирів тощо) Маркевич черпав з опублікованих праць Шафоновського, Рубановського, Рігельмана, висловлюючи в ряді випадків свої судження про ці книги. Так, надзвичайно критично відгукнувся дослідник про тринадцяте видання “Полного месяцеслова” (1827), де наводяться

неправильні дані про глухівський Петропавловський монастир. Маркевич писав з обуренням: “Видавців подібних речей як назвати? Неуками, невігласами? Мало”. Особливо обурило дослідника, що Батурин був названий селом. “Місто Батурин ніколи не було селом. Це знаменита столиця гетьмана, що відома в цілій російській державі навіть однією боротьбою з князем Меншиковим, одним його бажанням отримати Батурин у подарунок від Петра і Катерини, не кажучи вже, що там жив Мазепа. Треба бути хоч на хвилину в нашій шкурі, щоб зрозуміти, до якого ступеню нам огидні негідники, які заплутують науку, вводять читачів в оману, нам, які так багато часу, грошей і праці зужили для пошуків істини в усіх галузях людських знань” [арк. 68–68зв.].

З іншого боку, Маркевич дуже позитивно відгукується про книгу Чернова “Краткая история Нежинского монастыря” (М., 1815), зазначаючи, що він не дав древню історію монастиря, бо не мав документів. Однак добросовісний автор “зробив усе, що міг”. Маркевич завважив, що ця книга полегшила йому роботу, і він, головним чином, лише додав ті документи, які зберігалися у його особистій колекції, та зробив ряд уточнень з історії монастиря [арк. 32–37зв.]. Говорячи про книгу Чернова, Маркевич долучає історію її видання та спогади про видавців греків Зосимів - Жугимів [арк. 32].

З опублікованих матеріалів автор, в основному, вилучає додаткові дані про закриття монастирів, підвищення чи пониження їх у ранзі тощо. Приводяться також окремі дані, “давно відомі читачам”. Наприклад, про перебування в новгород-сіверському Спаському монастирі Дмитра Самозванця (1602, лютий); біографія Дмитра Туптала (Ростовського), що був у 1698–1701 рр. архімандритом цього ж монастиря [арк. 64зв.–65]; про події під Смоленськом і долю воєводи Шеїна, історію м. Трубчевська [арк. 155]. Маркевич повідомляє також, посилаючись на Рігельмана, що Межигірський монастир під Києвом щорічно посилав на Запорозьку Січ для служіння двох ієромонахів і двох дияконів за те, що козаки оголосили себе постійними вкладниками монастиря [арк. 227].

Маркевич відзначав невивченість ряду проблем і наявність для цього документального матеріалу, можливі шляхи його пошуку. Наприклад, дослідник зауважив з приводу історії новгород-сіверського монастиря: “Існування монастирів Троїцького домініканського (1612–1647), потім знов православного (з 1647) теж заслуговує дослідження” [арк. 57]. Документи про володіння не всі наявні в Новгород-Сіверському монастирі, але з грамоти Олексія Михайловича 1671 р. видно, що у нього були спільні володіння з чернігівськими архієпископами. “Отже, – робить висновок дослідник, – якщо паперів старих немає в Новгородському

монастирі, їх треба шукати в чернігівському Троїцькому Іллінському; і найімовірніше – в останньому, тому що можна допускати, що, володіючи маєтностями спільно з новгородським архимандритом, архієпископи зберігали документи у себе” [арк. 57зв.].

Отже, підготовка М.А. Маркевичем роботи “Історія монастирів у Малоросії” може бути розцінена як початок нового етапу і напряму української історіографії – науково-критичного дослідження проблем історії України, в першу чергу, питань економічного розвитку, відхід від описовості та ілюстративності; як перший крок до критичного аналізу джерел та аналітично-філософського осмислення певного періоду і проблем історії України. Цей новий етап прийнято пов’язувати з творчістю М.О. Максимовича, який “поклав початок науковій критиці джерел і методу критичного аналізу в історичній науці України ХІХ ст.” і стояв на рубежі “дворянської та буржуазної історіографії”²⁵. Аналіз виявлених матеріалів М.А. Маркевича про історію, розвиток, економічну систему українських монастирів, на нашу думку, дає змогу стверджувати, що і він поряд з М.О. Максимовичем (з яким був знайомий особисто, знав і цінував його праці), чи передуючи йому, стоїть біля витоків нового етапу розвитку української історіографії.

Сам М.О. Максимович вважав, що серед сучасних йому вчених, які збагатили своїми доробками історію України, “поряд з Бодянським, Костомаровим, Судієнком та ін. має бути названим і Маркевич”²⁶.

Наведений вище матеріал потребує переглянути оцінку, яку в наш час дають М.А. Маркевичу як досліднику. Так, автор новітнього підручника з історіографії історії України для історичних факультетів вузів говорить, що багатотомна “Історія Малоросії” є узагальненням праць дворянських істориків-консерваторів. Вона – компілятивна, містить фактологічні помилки, випадки некритичного ставлення до джерел. У підручнику зазначається, що методологічну основу “писань” цього дворянського історика становили “принципи феодальної історіографії в поєднанні з поширеним у ті часи реакційним романтизмом”. Виявляється, що така “реакційна романтична апеляція до минулого була для українського панства зручною формою прикриття своєї політичної програми про відновлення гетьманату”. Попираючи цю програму, Маркевич нібито і вихваляв українських феодалів, гетьманів, старшин, “замовчуючи факти тісного співробітництва й взаємодопомоги російського і українського народів”. Як на авторитет у підтвердженні своїх міркувань, Л.А. Коваленко посилається на В.Г. Белінського²⁷.

Безпідставність подібних суджень показує наведений вище матеріал. Маркевич, справді, в “Історії Малоросії” виступає як історик-романтик, борючись за право існування історії України, і в цій своїй ролі він виглядає

значно привабливіше, ніж колишній (Белінський) і сучасний (Коваленко) критики-консерватори. Рукопис додатків до історії українських монастирів показує, що його автор відійшов від романтичного напрямку історіографії, виконавши своє завдання, і зайнявся, головним чином, економічними проблемами історії України. Наведені судження Л.А. Коваленка ще раз підкреслюють, що на часі вже давно постало питання нової розробки дефініцій української історіографії, схеми її періодизації та критеріїв оцінки наукових праць і суспільно-політичних поглядів істориків, які базувалися б не на застарілій системі ярликових штампів і штучній прив'язці розвитку історичної науки до назв суспільно-економічних формацій чи етапів визвольного руху, а на справді науково розробленій схемі розвитку історичної науки власне як науки.

Усе це стосується і переоцінки місця М.А. Маркевича в українській історіографії, в тому числі його вищеназваних неопублікованих праць. У даному контексті неправильно видається і остання думка про вченого, висловлена на сторінках “Вопросов истории”. Аналізуючи працю Є.М. Косачевської, її опоненти стверджують, що Маркевич “залишився все ж талановитим аматором. Перебільшеними виглядають твердження, ніби він розумів й в ряді випадків глибоко розкрив соціально-класові протиріччя в суспільстві, а його твори відрізнялися “яскраво вираженим почуттям історизму”²⁸. Рукопис “Статистики”, який залишився невідомим рецензентам, заперечує їх “аматорську” оцінку творчості М.А. Маркевича, підтверджуючи судження Є.М. Косачевської.

Микола Андрійович Маркевич був одним з перших справжніх істориків-професіоналів високого гатунку в українській історіографії XIX ст. М.Макаров ще в 1861 р. зауважив, що Маркевичу молодь має бути подвійно вдячна як за його праці, так і “за те, що... в боротьбі з тяжкими обставинами свого часу не все втратив, а, навпаки, вмів зберегти і для нашого покоління ідеал кращого устрою в житті”²⁹. Сучасник і особистий друг Маркевича Л. Жемчужников справедливо відзначав, що який би не здійснився з часом вирок над його працями, але кожен “буде зобов'язаний нагадати суспільству про Миколу Андрійовича, як про людину трудолюбиву, яка любить народ, до якого він належав, і яка розуміє народність і співчуває усьому, всьому прекрасному”³⁰. Ця думка перегукується з поетичними рядками самого Маркевича:

Певец вдохновенный назначен судьбою,
 Чтоб голосом дивным тревожил мечту,
 Чтоб петь и венчать благородной рукою,
 Отчизну, свободу, любовь, красоту³¹.

- ¹ *Маркевич Н.* История Малороссии.– М., 1842–1843.– Т. 1–5.
- ² *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся.– М., 1870. – С. 29.
- ³ *Марковський М.* Шевченко і Микола Маркевич: децю до історії поетичної творчості Т.Г. Шевченка // Україна.– 1925.– Кн. 1/2.– С. 37-41; *Железняк М.Г., Ульяновський В.І.* Шевченко та Маркевич: штрихи до літературно-мистецького оточення Кобзаря//Т.Г.Шевченко і загальноподські ідеали.–Одеса, 1989.– Ч. 1.– С. 53-54.
- ⁴ *Грушевский А.С.* Н.А.Маркевич: из прошлого украинской литературы и историографии// Журн. М-ва нар. просвещения.– 1911.– № 1.– С. 113, 123.– (Далі – ЖМНП).
- ⁵ ЖМНП.– 1843.– № 1.– С. 135; Отечественные зап.– 1843.– № 5.– С.1-18; Москвитянин.– 1842.– № 12.– С.445-449; 1843.– № 5.– С. 161-177; Современник. - 1843. – № 6. – С. 341-346
- ⁶ *Белинский В.Г.* Полн. собр. соч.– М., 1955.– Т. 7.– С. 60, 64.
- ⁷ Б-ка для чтения.– 1840.– Т. 39.– С.14; 1841. – Т. 44– С. 7.
- ⁸ Ін-т рос. літ. Рос. АН (Пушкінський Дім). Відділ рукописів, ф. 488, оп. 1, од. 13, арк. 2-42.
- ⁹ Нац. б-ка Росії. Відділ рукописів, ф. 391, од. 45, арк. 1–2.
- ¹⁰ *Маркевич Н.А.* Обычаи: поверья, кухня и напитки малороссиян: извлечено из нынешнего народного быта.– Киев, 1860.
- ¹¹ *Грушевский А.С.* Н.А.Маркевич... – С.135, 141.
- ¹² *Маслов В. М.А.* Маркевич.– Прилука, 1929.– 15 с.
- ¹³ *Охримович Ю.* Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті.– К., 1918.– Ч. 1.- 140 с.; *Його ж.* Розвиток української націонал-політичної думки.– К. ; Львів, 1922.– 120 с.; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії ХІХ-ХХ вв.– Львів, 1923 та ін.
- ¹⁴ *Косачевская Е.М.* Н.А.Маркевич, 1804–1860.– Л., 1987.
- ¹⁵ ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Ін-т рукопису, ф. І, од. зб, 6648, арк. 1–2; ф. І, од. зб. 66486, арк. 1–1зв.
- ¹⁶ ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Ін-т рукопису, ф. І, од. зб. 58229, арк. 1–4 зв.; *Летопись Григория Грабянки. Действия презельной и от начала поляков кравшой брани.* - Киев, 1854.
- ¹⁷ *Маркевич Н.* История Малороссии.– М., 1843.– Т. 5.– С. 8, 15, 85; Чтения в О-ве истории и древностей российских.– 1848.– № 1 – С. 47.– (Далі – ЧОИДР).
- ¹⁸ *Грушевский А.С.* Н.А. Маркевич... – С. 136.
- ¹⁹ Зап. имп. Рус. геогр. о-ва. – 1856. – Т. 11. – С. 335–461.
- ²⁰ *Щапов Я.Н.* Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича.–М., 1959.–С.6–10.
- ²¹ У даний час документи із зібранням Маркевича [ф. 159] та рукописні книги [ф. 152] знаходяться у відділі рукописів Російської державної бібліотеки. Бібліотеку Маркевича (4339 томів) та частину рукописів у 1871 р. придбала Колегія Павла Галагана в Києві, їх доля залишається нез'ясованою. Особистий архів Маркевича (листи, переклади класиків літератури, публіцистичні статті,

матеріали до словника псевдонімів, щоденники, спогади та ін.) знаходиться в архіві Інституту російської літератури Російської АН (Пушкінського Дому) в Санкт-Петербурзі (ф.488-84 од., 1300 арк.). Інша частина архіву не віднайдена (було біля 5000 листів).

²² Барсов Е.В. Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории южно-русских монастырей // ЧОИДР.– 1884.– Кн. 2. – С. 1–35.– Отт.

²³ Грушевский А.С. Н.А.Маркевич...– С. 139.

²⁴ Журн. сел. хоз-ва.– 1850.– Т. 4; Журн. М-ва гос. имуществ.– 1855.– Т. 5; Зап. имп. Рус. геогр. о-ва.– 1856.– Т. 11.– С. 335-461.

²⁵ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) – К., 1959.– С. 245, 194-195; Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик ХІХ ст.– К., 1982.

²⁶ Максимович М.А. Соч.– Киев, 1876.– Т.1.– С. 524; Данилов В. К биографии Н.А.Маркевича (Письма его к М.А.Максимовичу).– Екатеринослав, 1911.– 12 с.

²⁷ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.– К., 1983.– С. 48–49, 51.

²⁸ Рыбалко И.К., Кравченко В.В. [Рецензия] // Вопр. истории.– 1988.– № 10.– С.71.– Рец. на кн.: Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич, 1804–1860.– Л., 1987.

²⁹ Макаров Н. Воспоминания о Н.А. Маркевиче // Основа.– 1861.– Кн. 1.– С. 297.

³⁰ Жемчужников Л. Воспоминания о Н.А. Маркевиче // Там же.– С. 186.

³¹ Маркевич Н. Украинские мелодии.– М., 1831. – С. 35.